

МОРОЗОВ А. Г., КАСЯН А. І.

ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ

**Методичні рекомендації
до проведення семінарських занять
для студентів спеціальностей:
014.03 – Середня освіта (Історія) та
032 – Історія та археологія**

Черкаси – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії та філософії
Кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки

МОРОЗОВ А. Г., КАСЯН А. І.

**Методичні рекомендації
до проведення семінарських занять
для студентів спеціальностей:
014.03 – Середня освіта (Історія) та
032 – Історія та археологія
з навчальної дисципліни**

ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ

Черкаси – 2023

УДК 902/904 (072)

М 80

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, протокол № 11, від 22 червня 2023 р.

Рецензенти:

Куштан Д. П. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини.

Меміш О. М. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Морозов А. Г., Касян А. І.

Основи археології. Методичні рекомендації до проведення семінарських занять для студентів спеціальностей: 014.03 – Середня освіта (Історія) та 032 – Історія та археологія / під ред. В. В. Лук'яниці. Черкаси : Вид. ред. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2023. 40 с.

УДК

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	5
ТРУДОМІСТКІСТЬ КУРСУ	6
СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ	6
ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ	7
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	8
ТЕМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ	8
ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ДО ВСЬОГО КУРСУ	8
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	10
Семінарське заняття № 1. <i>Палеоліт</i>	10
Семінарське заняття № 2. <i>Мезоліт. Неоліт</i>	12
Семінарське заняття № 3. <i>Мідний вік. Трипільська культура</i>	15
Семінарське заняття № 4. <i>Бронзовий вік</i>	18
Семінарське заняття № 5. <i>Ранній залізний вік. Скіфо-сарматський період</i>	20
Семінарське заняття № 6. <i>Античний світ Північного Причорномор'я</i>	24
Семінарське заняття № 7. <i>Ранньослов'янський період</i>	26
Семінарське заняття № 8. <i>Археологія Київської Русі</i>	29
Семінарське заняття № 9. <i>Матеріальна культура запорізького козацтва.</i> <i>Археологічні пам'ятки пізньосередньовічної України</i>	31
РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ	36
ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS	36
СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ТА ВИМОГИ	36
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ	37
ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ	38

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Основи археології» є базовою нормативною дисципліною і складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальностей 032 Історія та археологія та 014.03 – Середня освіта (Історія). Дисципліна є пропедевтичним курсом циклу професійної та практичної підготовки фахівця з історії та археології, а тому вивчається першою і є основою для вивчення всіх наступних професійно-орієнтованих дисциплін («Основи антропології», «Методика польових археологічних досліджень», «Археологія України», «Основи камеральних досліджень» тощо). Викладання навчальної дисципліни передбачає вивчення базових для археології категорій і понять, а також матеріальної культури України та суспільств, що її залишили. Курс зосереджує увагу на теоретичній археологічній підготовці та різних аспектах стародавнього минулого України – матеріальних, етногенетичних, суспільно-політичних, соціально-економічних, освітніх, культурно-мистецьких та інших.

Предметом навчальної дисципліни є вивчення матеріальної культури України та суспільств, що її залишили, від найдавніших часів до періоду козацтва включно в контексті європейської та загальносвітової історії, а також теоретичні засади археології як науки та її поняттєво-термінологічний апарат.

Міждисциплінарні зв'язки: «Історія первісного суспільства», «Давня та середньовічна історія України».

Мета, завдання та програмні результати навчання

Головною **метою** навчальної дисципліни є надання студентам-історикам систематичних знань про базові археологічні категорії і поняття та про доісторичне минуле України шляхом вивчення матеріальної культури, закономірностей її зміни протягом тисячоліть і в залежності від етнічної належності, господарчого типу та інших особливостей. Курс сприяє розширенню світогляду майбутнього фахівця, усвідомленню закономірностей та взаємопов'язаності перебігу історичних процесів, суті основних тенденцій суспільного розвитку людства. Курс має важливе значення для підготовки фахівця-історика, отримання навичок дослідницької археологічної роботи, формування історичної свідомості педагога-історика. Вивчення основ археології сприяє виробленню в студентів вміння самостійно вести дослідницько-пошукову роботу з археологічними першоджерелами.

Основними **завданнями** курсу є:

- надання студентам необхідних знань про закономірності розвитку матеріальної культури різних археологічних епох;
- вивчення основних положень методики польових, археологічних досліджень, законодавство з охорони пам'яток історії та культури;
- набуття знань і розуміння студентами місця археології в системі наук про людину;
- формування знань про основні елементи соціально-економічного розвитку суспільства та його світогляд за археологічними джерелами.

Програмні результати навчання:

- здатність професійно вести дискусії на археологічні, історичні й суміжні теми, співвідносити знання про минуле із сучасними тенденціями розвитку суспільства;
- здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати історико-археологічну інформацію з різних джерел;
- здатність володіти технікою ведення археологічних розкопок, вміти визначати культурно-хронологічну належність археологічних пам'яток, здійснювати попередню консервацію та реставрацію археологічних матеріалів, застосовувати археологічні джерела у науково-дослідній та викладацькій роботі;

- здатність визначати причини, рушійні сили та наслідки подій і явищ стародавньої історії, відображені матеріальними артефактами, їх взаємозв'язок із загальноісторичними процесами;
- здатність оволодівати науково-дослідницькими навичками, умінням працювати з археологічними артефактами, науковою літературою, картографічними, звітними та іншими специфічними джерелами й матеріалами.

Навчальна дисципліна викладається на I курсі, в 1 семестрі. На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин, 3 кредити ECTS.

Форма проведення занять: лекції, семінарські заняття.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів: денна – 3 заочна – 3	01 – освіта / педагогіка 03 – гуманітарні науки (шифр, назва)	Нормативна	
Модулів – 1	014.03 – середня освіта (історія) 032 – історія та археологія (шифр, назва)	Рік підготовки:	
Змістових модулів –	середня освіта (історія) історія та археологія	1-й	1-й
Курсова робота –		<i>Семестр</i>	
Загальна кількість годин		1-й	1-й
Денна форма навчання			
Заочна форма навчання		<i>Лекції</i>	
90	90	18 год.	4 год.
Тижневих годин для денної форми навчання:	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	<i>Практичні, семінарські</i>	
аудиторних – 2		18 год.	4 год.

самостійної роботи студента – 4	<i>Лабораторні</i>	
	0 год.	0 год
	<i>Самостійна робота</i>	
	54 год.	82 год
	ІНДЗ:	
Вид контролю: екзамен		

ТРУДОМІСТКІСТЬ КУРСУ

Семестр	Кількість навчальних тижнів	Кількість годин на тиждень	Розподіл годин											
			Усього	Кількість кредитів	Кількість кредитів за ECTS	Аудиторні						Усього	Самостійна робота	Індивідуальна робота
						Лекції	Практичні	Семінари	Лабораторні	Контрольні	Консультації			
1	15	6	90	2	3	18	-	18	-			36	54	
Разом	6		90	2	3	18	-	18	-			36	54	

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

№ з/п	Тема	Кількість годин									Форма контролю знань
		Усього	Аудиторні					Самостійна робота	Індивідуальна робота		
			Лекції	Практичні	Семінари	Контрольні	Усього				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Змістовий модуль 1.											

1.	Тема 1. Вступ до курсу «Основи археології». Предмет і завдання археології	4	1	0	1	3		
2.	Тема 2. Головні етапи розвитку археологічної науки	5	1	0	1	4		
3.	Тема 3. Основні методи археологічних досліджень	4	1	0	1	3		
4.	Тема 4. Палеоліт	7	2	2	4	3		
5.	Тема 5. Мезоліт	5	1	1	2	3		
6.	Тема 6. Неоліт	6	1	1	2	4		
7.	Тема 7. Мідний вік	6	1	1	2	4		
8.	Тема 8. Трипільська культура	5	1	1	2	3		
9.	Тема 9. Бронзовий вік	7	1	2	3	4		
10.	Тема 10. Ранній залізний вік. Праслов'яни	6	2	1	3	3		
11.	Тема 11. Скіфсько-сарматський період	6	1	1	2	4		
12.	Тема 12. Античний світ Північного Причорномор'я	6	1	2	3	3		
13.	Тема 13. Ранньослов'янський період	7	2	2	4	3		
14.	Тема 14. Археологія Київської Русі	6	1	2	3	3		
15.	Тема 15. Матеріальна культура запорізького козацтва	5	1	1	2	3		
16.	Тема 16. Археологічні пам'ятки середньовічної України	5	0	1	1	4		
	Разом	90	18	18	36	54		екзамен

ТЕМИ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Вступ до курсу «Основи археології». Предмет і завдання археології. Головні етапи розвитку археологічної науки.	2
2.	Основні методи археологічних досліджень. Ранній і середній палеоліт.	2
3.	Пізній палеоліт. Мезоліт.	2
4.	Неоліт. Мідний вік.	2
5.	Трипільська культура. Бронзовий вік.	2
6.	Ранній залізний вік. Праслов'яни.	2
7.	Скіфсько-сарматський період. Античний світ Північного Причорномор'я.	2
8.	Ранньослов'янський період. Східні слов'яни VI–VIII ст.	2

9.	Археологія Київської Русі. Матеріальна культура запорізького козацтва.	2
----	--	---

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Палеоліт.	2
2.	Мезоліт. Неоліт.	2
3.	Мідний вік. Трипільська культура.	2
4.	Бронзовий вік.	2
5.	Ранній залізний вік. Праслов'яни. Скіфо-сарматський період.	2
6.	Античний світ Північного Причорномор'я.	2
7.	Ранньослов'янський період.	2
8.	Археологія Київської Русі.	2
9.	Матеріальна культура запорізького козацтва. Археологічні пам'ятки середньовічної України.	2

ТЕМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

№ з/п	Назва теми
1.	Проблема раннього палеоліту. Homo habilis.
2.	Зміни в характеристиці господарювання, обумовлені винайденням луку та стріли і використанням мікролітів.
3.	Значення відкриття металів і металургії міді, бронзи та заліза в історії людства.
4.	Походження та історія дослідження трипільської культури.
5.	Індоевропейська проблема.
6.	Пізні скіфи, таври, сінди та меоти.
7.	Неслов'янські елементи в матеріальній культурі Русі. Археологія її сусідів-кочівників.
8.	Середньовічний Крим. «Печерні» міста. Феодоро. Генуезці.

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ДО ВСЬОГО КУРСУ

1. Археологія Української ССР в 3-х томах / глав. ред. И. И. Артеменко. Т. 1. Первобытная археология / С. С. Березанская и др. ; отв. ред. Д. Я. Телегин. Киев : Наукова думка, 1985. 568 с.
2. Археологія Української ССР в 3-х томах / глав. ред. И. И. Артеменко. Т. 2. Скифо-сарматская и античная археология / С. Д. Крыжицкий и др. ; отв. ред. С. Д. Крыжицкий. Киев : Наукова думка, 1986. 592 с.

3. Археология Украинской ССР в 3-х томах / глав. ред. И. И. Артеменко. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран и др. ; отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1986. 576 с.
4. Археологія України. Курс лекцій : навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. ; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
5. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посібник. Київ : Либідь, 1999. 228 с.
6. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1994. 318 с. : іл.
7. Давня історія України : навч. посібник : у 2 кн. Кн. 1 / П. П. Толочко та ін. Київ : Либідь, 1994. 240 с. : іл.
8. Давня історія України : навч. посібник : у 2 кн. Кн. 2 / П. П. Толочко та ін. Київ : Либідь, 1995. 224 с. : іл.
9. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко (гол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. Т. 1. Первісне суспільство / ред. кол.: В. Н. Станко (відп. ред.), С. С. Березанська, В. М. Гладилін та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 562 с.
10. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко (гол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. Т. 2. Скіфо-антична доба / ред. кол.: С. Д. Крижицький (відп. ред.), В. М. Зубар, С. С. Бессонова та ін. Київ : Інститут археології НАН України, 1998. 496 с.
11. Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко (гол.), В. Д. Баран, С. М. Бібіков та ін. Т. 3. Слов'яно-Руська доба / ред. кол.: П. П. Толочко (відп. ред.), Я. Є. Боровський, В. Д. Баран та ін. Київ : Інститут археології НАН України, 2000. 696 с.
12. Залізняк Л. Л. Первісна історія України : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1999. 263 с. : іл.
13. Україна крізь віки: у 15-ти т. Т. 1. На світанку історії / К. П. Бунятян, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с.
14. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій : навч. посібник. Київ : Либідь, 1992. 376 с. : іл.
15. <https://www.iananu.org.ua> – Інститут археології НАН України
16. <http://vgosau.kiev.ua> – Спілка археологів України
17. <http://archnet.usconn.edu> – Всесвітній каталог інтернет-ресурсів з питань археології, база даних з пошуку інформації про археологічні пам'ятки, експедиції, розкопки, центри досліджень, видання, музеї і т. п.
18. <http://archaeology.kiev.ua>
19. <http://www.serve.com/archaeology>

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття № 1.

Тема 1. Палеоліт

(2 години)

План семінарського заняття

1. Сучасні погляди на проблему виділення людини з тваринного світу.
2. Олдувайська доба.
3. Ашельська доба.
4. Мустьєрська доба.
5. Загальна характеристика матеріальної культури пізнього палеоліту.
6. Розвиток знарядь праці в пізньому палеоліті. Початок родового ладу.
7. Періодизація і культурно-територіальне членування пам'яток пізнього палеоліту України.

1. Сучасні погляди на проблему виділення людини з тваринного світу.

Поняття антропо- та соціогенезу. Еволюційна теорія походження людини. Еволюція людиноподібних мавп у міоцені: проконсул, піеролапитек, дріопитек. Проблема преавстралопітеків. Суперечливе місце сахельантропа, ороріна, ардіпитека, австралопітека анамського в еволюційній теорії. Пліоценова епоха. Кеніантроп. Грацильні австралопітеки: афарський та африканський, їхня роль в еволюції людини. Масивні австралопітеки (парантропи) – еволюційний глухий кут. Плейстоценова епоха. Проблема витоків роду Люди (Номо): австралопітеки гарі та седіба, людина вміла та рудольфійська.

2. Олдувайська доба.

Ранній палеоліт. Загальна характеристика олдувайської доби та її особливості. Клімат. Номо habilis та Номо rudolfensis. Виготовлення і використання знарядь праці. Проблема еолітів. Чопери і чопінги. Найдавніші житла. Полювання. Зміни харчового раціону: м'ясна їжа, її вплив на подальший антропогенез і розвиток матеріальної культури. Номо georgicus.

3. Ашельська доба.

Загальна характеристика ашельської доби та її особливості. Клімат. Розселення людини з Африки. Спосіб життя та матеріальна культура архантропів (Номо ergaster, Номо erectus, Номо antecessor та ін.). Вогонь. Рубило. Утвердження соціальних зв'язків у колективах архантропів. Поглиблення господарської спеціалізації статево-вікових груп. Шляхи заселення території України представниками роду Номо. Найвизначніші пам'ятки ашелю України (Королеве, Лука-Врублівецька, Амвросіївка тощо).

4. Мустьєрська доба.

Середній палеоліт (мустьєрська доба) – загальна характеристика та її особливості. Природно-кліматичні умови. Спосіб життя та матеріальна

культура палеоантропів (*Homo heidelbergensis*, *Homo neanderthalensis*, *Homo sapiens idaltu*). Їхні морфологічні риси, місце в еволюційній теорії. Виготовлення і використання різноманітних знарядь праці (нуклеуси, відщепи, шкребла, різці). Прагромада (праобщина) – основний тип соціальної організації палеоантропів. Розвиток духовної культури та соціальних зв'язків. Поховання. Палеоантроп в Україні. Найвизначніші пам'ятки муст'є України (Киїк-Коба, Рихта, Молодове тощо).

5. Загальна характеристика матеріальної культури пізнього палеоліту.

Хронологічні межі пізнього палеоліту. Клімат. Поява неантропів (кроманьйонець). Проблема взаємодії та взаємозв'язків кроманьйонців із неандертальцями. Оріньякська доба – загальна характеристика та її особливості. Солютрейська доба – загальна характеристика та її особливості. Гравет та епігравет. Мадленська доба – загальна характеристика та її особливості. Області та різновиди пізньопалеолітичного мистецтва. Виникнення перших форм релігії (анімізм, тотемізм, фетешизм, магія).

6. Розвиток знарядь праці в пізньому палеоліті. Початок родового ладу.

Удосконалення способів обробки кременю. Поява мікролітів. Вкладні. Кістяні знаряддя. Одяг і житло. Виникнення роду. Однородові і багатородові громади. Рід, лінідж, фратрія. Спорідненість по материнській лінії. Материнський і батьківський рід. Проблема матріархату. Суть ендогамії. Зміна ендогамії екзогамією. Парна сім'я. Роль жінки.

7. Періодизація і культурно-територіальне членування пам'яток пізнього палеоліту України.

Поява людини сучасного типу в Україні. Соціальні зміни. Культурні спільноти оріньяку, солютре, мадлену, гравету, епігравету. Мисливці на мамонтів (Межиріч, Мізин, Гінці та ін. стоянки). Житла з кісток мамонта. Мисливці на бізонів (Амвросіївка). Мисливці прильодовикових гір (Сюрень). Пізньопалеолітичне мистецтво України. Проблема фінального палеоліту.

Література

1. Веклич М. Ф. Муст'є європейської частини СРСР. Палеографічні умови території України в пліоцені та антропогені. Київ, 1996. 312 с.
2. Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев : Наукова думка, 1976. 232 с.
3. Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев : Наукова думка, 1990. 268 с.
4. Гладких М. І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч. *Археологія*. 1991. № 3. С. 58–63.
5. Даниленко В. М. До питання про ранній палеоліт Південної Наддніпрянщини. *Археологія*. Т. 3. Київ, 1990. 532 с.

6. Демартіно А. П. Мустьє Середнього Дніпра – Канівське місцезнаходження // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 13–15.
7. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація. Київ, 1999. 129 с.
8. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України. *Археологія*. 1995. № 1. С. 3–21.
9. Пидопличко И. Т. Позднепалеолитическое жилище из костей мамонта на Украине. Київ, 1999. 365 с.
10. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 464 с.
11. Телегін Д. Я. З глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
12. Філіпов О. К. Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межирічі. *Археологія*. 1994. № 48. С. 35–47.

Теми рефератів і повідомлень

1. Еволюційна теорія походження людини. Ключові проблеми антропогенезу
2. Найвизначніші дослідники кам'яного віку ХІХ ст.
3. Періодизація палеоліту
4. Льодовикова та антильодовикова теорії, їхня аргументація
5. Льодовикові періоди на території України та їхній вплив на розвиток місцевої людності
6. Археологічні пам'ятки Черкащини палеоліту
7. Найдавніше мистецтво. Франко-кантабрійське мистецтво
8. Фінальний палеоліт України: мисливці на північного оленя

Семінарське заняття № 2.

Тема 2. Мезоліт

Тема 3. Неоліт

(2 години)

План семінарського заняття

1. Матеріальна культура мезоліту.
2. Господарство епохи мезоліту.
3. Соціальний устрій в епоху мезоліту.
4. Культурно-територіальне членування мезоліту України.
5. Господарство епохи неоліту. Знаряддя праці.
6. Найдавніший керамічний посуд.
7. Зони неолітичних культур в Європі (поза Україною).
8. Неолітичні культури України.

1. Матеріальна культура мезоліту.

Загальна характеристика мезоліту. Кліматичні зміни. Поява «справжніх» археологічних культур. Зміни в матеріальній культурі. Лук і стріли. Мікролітична індустрія. Стандартизація мікролітів. Поява макролітів – сокир і тесел. Удосконалення кістяних знарядь. Одяг і житло. Мезолітичне мистецтво.

2. Господарство епохи мезоліту.

Особливості переходу до мезоліту. Криза мисливського господарства. Доместикація тварин. Рибальство. Дві зони мезолітичних індустрій України – південна (мікролітична) і північна (мікро-макролітична). Зміни в характеристиці господарювання, обумовлені поширенням луку і стріл та мікролітичної індустрії.

3. Соціальний устрій в епоху мезоліту.

Мезолітичні області Східної Європи: південноруська, західноруська, волго-окська. Мезолітичні племена. Особливості племінного устрою. Характер розселення. Спосіб життя. Сезонні стоянки. Походження мезолітичного населення України.

4. Культурно-територіальне членування мезоліту України.

Мезолітичні провінції України: балтійська та причорноморська. Культури раннього мезоліту України – азілю (IX – VIII тис. до н. е.): зимівниківська культура, тип Білолісся, гірськокримська культура (Шан-Коба), осокорівсько-рогалицький тип, оселівський тип, нобельський тип, тип Сюрень II тощо. Культури пізнього мезоліту України – тарденуазу (VII – VI тис. до н. е.): тип Народичі, кукрецька культура, гірськокримська культура (Мурзак-Коба), гребениківська культура, кудлаївський тип, дніпро-прип'ятська культура, тип Пісочного Рову, донецька культура тощо. Визначні мезолітичні стоянки України. Могильники волосько-василівського типу. Кам'яна Могила.

5. Господарство епохи неоліту. Знаряддя праці.

Загальна характеристика неоліту. Неолітична революція та її причини. Господарство – традиційне і перехід до відтворюючих форм. Подальша доместикація тварин і рослин. Землеробство і скотарство. Розвиток рибальства. Демографічні зміни, викликані неолітичною революцією. Деревообробка, кістяні знаряддя. Технологія виготовлення кам'яних знарядь праці. Удосконалення та урізноманітнення макролітів. Нові прийоми каменеобробки (шліфування, свердління, пиляння). Неолітичні племена. Неолітичне мистецтво та релігійні вірування.

6. Найдавніший керамічний посуд.

Найдавніші різновиди посуду – кам'яний, дерев'яний, плетений, глиняний каркасний (домішки). Поява кераміки. Технологія виготовлення кераміки. Стрічковий (джгутовий) спосіб ліплення. Гостродонні, круглодонні, плоскодонні керамічні посудини. Значення кераміки для розвитку людства.

7. Зони неолітичних культур в Європі (поза Україною).

Поширення відтворювальних форм господарства із Близького Сходу. Перші європейські неолітичні культури на Балканах. Неолітичні зони Європи: північна (мисливсько-рибальська) та південна (землеробсько-скотарська). Неолітичні могильники. Поява мегалітів, їхні різновиди (менгір, дольмен, кромлех).

8. Неолітичні культури України.

«Неолітизація» України та її шляхи. Зони неолітичних культур України. Південно-західна зона: буго-дністровська та сурська культури. Переселенські скотарсько-землеробські культури: культури Криш-Старчево та лінійно-стрічкової кераміки. Автохтонні культури північно-східної зони: культури гребінчасто-накольчатої кераміки (дніпро-донецька культура) та ямково-гребінчастої кераміки. Маріупольська культурно-історична спільнота. Могильники маріупольського типу. Неолітичні Вовнізький та Василівський II могильник.

Література

1. Даниленко В. М. Неоліт України. Київ, 1997. 234 с.
2. Залізняк Л. Л. Ранній мезоліт України. *Археологія*. № 3. 1995. С. 3–16.
3. Залізняк Л. Л., Деткін А. В., Сиволап М. П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас. *Кам'яна доба України*. 2004. Вип. 5. С. 204–216.
4. Непріна В. І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні. *Археологія*. 2001. № 4. С. 18–28.
5. Телегін Д. Я. Неолітичні могильники Маріупольського типу. Свод археологічних джерел. Київ : Наукова думка, 1991. 96 с.
6. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ, 1998. 234 с.
7. Телегін Д. Я. З глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
8. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.
9. Телегін Д. Я., Балакін С. А. Розкопки неолітичного поселення в с. Коробівка на Черкащині // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 27–32.

Теми рефератів і повідомлень

1. Культури раннього мезоліту України
2. Культури пізнього мезоліту України
3. Головні неолітичні культури Європи
4. Проблема утворення племені
5. Буго-дністровська культура

6. Культура лінійно-стрічкової кераміки
7. Дніпро-донецька культура
8. Культура ямково-гребінцевої кераміки

Семінарське заняття № 3.
Тема 4. Мідний вік
Тема 5. Трипільська культура
 (2 години)

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика мідного віку.
2. Металургія міді.
3. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття.
4. Скотарські культури степової зони і Криму.
5. Загальна характеристика і періодизація трипільської культури.
6. Господарство трипільських племен.
7. Кераміка трипільців.
8. Ідеологія трипільців.

1. Загальна характеристика мідного віку.

Загальна характеристика епохи раннього металу. Орне землеробство. Перший поділ праці. Винайдення колеса та колісних засобів пересування. Кераміка. Житло. Господарювання. Знаряддя праці. Енеолітичні скарби. Суспільна стратифікація. Поховання. Ідеологія. Мистецтво.

2. Металургія міді.

Значення відкриття металів і металургії міді в історії людства. Перші метали. Самородна мідь. Мідні руди. Найбільші родовища міді часів енеоліту та металургійні провінції. Техніка металообробки. Металургія міді. Холодне кування. Лиття міді. Мідні знаряддя, прикраси та зброя. Зміни в господарюванні, обумовлені цим винаходом.

3. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття.

Лендельська культура. Культура лійчастого посуду. Культура кулястих амфор. Полгарська та баденська культура. Глиняна антропоморфна та зооморфна пластика.

4. Скотарські культури степової зони і Криму.

Мідний вік Лівобережжя та Степу. Середньостогівська культура. Пивихинська та репінська культури. Ямна культура. Енеоліт Криму. Кемі-обинська та нижньомихайлівська культури. Конярство. Колісний транспорт. Кургани. Кам'яні антропоморфні стели.

5. Загальна характеристика і періодизація трипільської культури.

Культурно-історична спільність Кукутень-Трипілля. Історія відкриття та дослідження. Загальна характеристика культури. Періодизація і хронологія. Територія поширення. Характеристика раннього, середнього та пізнього періодів Трипілля. Трипільські пам'ятки Черкащини. Антропологічна характеристика населення трипільської культури.

6. Господарство трипільських племен.

Землеробство, скотарство, полювання, рибальство, збиральництво та ін.; ремесла (камене- та металообробка, гончарство, деревообробка, ткацтво, ювелірна справа та ін.), торгівля. Знаряддя праці. Кістяні знаряддя. Кам'яні та кремінні знаряддя. Комплекс землеробських знарядь (мотики, рала). Вироби з металу. Поселення-гіганти трипільської культури, їхня інтерпретація. Планування поселень. Домобудівництво.

7. Кераміка трипільців.

Різновиди трипільської кераміки: тарна, кухонна, столова, ритуальна. Техніка виготовлення, форми, орнаментация кераміки та їхня залежність від різновиду й періоду. Сюжети розпису й орнаментации посуду як знакова система. Кераміка як індикатор локальних груп і відносної хронології трипільської культури.

8. Ідеологія трипільців.

Суспільний лад трипільців, дискусії про його ієрархічність та рівень стратифікації. Ідеологічні уявлення та релігія. Вівтарі. Глиняні статуетки (антропоморфна та зооморфна пластика, моделі жител): матеріальне відображення релігійних вірувань, зміни в часі, вотивна роль. Проблема поховального обряду трипільців. Проблема ритуального спалення поселень.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
2. Бурдо Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілля А. *Археологія*. 1998. № 4. С. 78–88.
3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / худож.-оформлювач І. В. Осипов. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
4. Відейко М. М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське). *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 4 (25). С. 336–342.
5. Відейко М. Ю. В пошуках трипільських протоміст. Частина перша. Київ, 2014. 158 с.
6. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 2004. 412 с.
7. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. Киев : Наукова думка, 1993. 152 с.

8. Котова Н. С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск, 2006. 328 с.
9. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). Киев : Наукова думка, 1972. 296 с.
10. Лазоренко А. В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2000. № 3. С. 3–11.
11. Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология – поиски и находки. Київ, 1999. С. 185–198.
12. Нераденко Т. М. Кераміка Молюхового Бугра // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 33–42.
13. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.
14. Цвек О. В. Веселий Кут – найбільше поселення східнотрипільської культури // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 43–54.
15. Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля. *Археологія*. 2003. № 3. С. 62–69.
16. Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. Київ, 1988. 180 с.
17. Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы / ред. кол. С. С. Березанская и др. Киев : Наукова думка, 1976. 260 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Археологічні пам'ятки Черкащини епохи міді-бронзи
2. Пивихинська культура
3. Середньостогівська культура
4. Скотарсько-землеробські племена Закарпаття доби міді-бронзи
5. Культура лійчастого посуду
6. Культура кулястих амфор
7. Трипільські поселення-гіганти
8. Занепад трипільської культури. Пізньотрипільські пам'ятки: усатівський, софіївський, городський типи (культури)

Семінарське заняття № 4.
Тема 6. Бронзовий вік
 (2 години)

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика бронзового віку.
2. Металургія бронзи.
3. Культури раннього бронзового віку.
4. Культури середнього бронзового віку.
5. Культури пізнього бронзового віку.
6. Культури фінального бронзового віку.

1. Загальна характеристика бронзового віку.

Бронзовий вік як історична епоха. Поділ бронзового віку на чотири хронологічні періоди. Поділ культур на землеробсько-скотарські, скотарсько-землеробські та мисливсько-рибальські. Прогресивні риси у виробництві та господарстві. Поглиблення першого поділу праці. Розвиток продуктивних сил суспільства. Вдосконалення знарядь та зброї. Перехід населення степової зони до напівкочового та кочового скотарства. Поглиблення соціальної та майнової диференціації. Становлення патріархальних відносин. Розвиток етнічних спільнот. Питання про етнічну та мовну належність племен епохи бронзи (іранці, фракійці, індоарії, фіно-угри, праслов'яни). Антропологічна характеристика. Модельовані черепи.

2. Металургія бронзи.

Бронза як перший штучний метал – сплав. Переваги бронзи над міддю. Технологія виробництва бронзи. Горни, тиглі, матриці. Бронзолivarні майстерні. Скарби бронзових виробів. Зміни в господарюванні, спричинені відкриттям металургії бронзи. Війни бронзового віку.

3. Культури раннього бронзового віку.

Зони культур бронзового віку в Україні. Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: розвиток ямної культурно-історичної спільності та кемі-обинської культури. Керносівський ідол. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: культури шнурової кераміки, або бойових сокир (середньодніпровська, підкарпатська, городоцько-здовбицька, стжижовська). Кам'яні бойові сокири.

4. Культури середнього бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: катакомбна культурно-історична спільність (харківсько-воронезька, інгульська, донецька, дніпро-азовська культури), культура багатоваликової кераміки (бабинська культура). Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: трансформація культур шнурової кераміки у тшинецько-

комарівську культурно-історичну спільність. Культури Закарпаття: Отомань. Бронзові сокири.

5. Культури пізнього бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: зрубна культурно-історична-спільність (покровська, бережнівсько-маївська культури), сабатинівська та мар'янівська культури. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: тшинецько-комарівська культурно-історична спільність (східнотшинецька, комарівська, сосницька культури), культура Ноа (Ноуа). Культури Закарпаття: станівська культура. Бронзоліварні центри.

6. Культури фінального бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: білозерська й бондарихинська культури. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: білогрудівська, лужицька, лебедівська культури. Культури Закарпаття: Гава-Голігради (фракійський гальштат) і перехід до раннього залізного віку.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 196 с.
3. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев : Наукова думка, 1982. 212 с.
4. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев : Наукова думка, 1972. 268 с. : табл.
5. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев : Наукова думка, 1990. 168 с.
6. Клочко В. І., Ричков М. О. Нові поховання катакомбної культури у Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2009. № 3. С. 60–65.
7. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). Киев : Наукова думка, 1972. 296 с.
8. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. Киев : Наукова думка, 1986. 164 с.
9. Сиволап М. П. Коротка характеристика середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 77–80.
10. Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. Київ, 1988. 180 с.

11. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев : Наукова думка, 1982. 160 с.
12. Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы / ред. кол. С. С. Березанская и др. Киев : Наукова думка, 1976. 260 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Ямна культурно-історична спільність
2. Культури шнурової кераміки на території України
3. Культури катакомбної культурно-історичної спільності
4. Культура багатоваликової кераміки (бабинська культура)
5. Зрубна культурно-історична спільність
6. Східнотшинецька культура
7. Білогрудівська культура
8. Бондарихинська культура
9. Сабатинівська культура
10. Білозерська культура
11. Культура Гава-Голігради як регіональний варіант гальштатської культури

Семінарське заняття № 5.

Тема 7. Ранній залізний вік.

Тема 8. Скіфо-сарматський період

(2 години)

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика раннього залізного віку.
2. Металургія заліза.
3. Чорноліська культура.
4. Кімерійці.
5. Степові скіфи.
6. Племена лісостепу скіфського часу.
7. Скіфоїдні культури.
8. Сармати.

1. Загальна характеристика раннього залізного віку.

Місце раннього залізного віку в історії. Хронологія та періодизація. Другий поділ праці. Продовження соціального та майнового розшарування. Зародження рабства. Етногенетичні процеси. Історико-етнографічні області України раннього залізного віку за археологічними даними.

2. Металургія заліза.

Найдавніші залізні вироби. Сприйняття заліза як дорогоцінного й сакрального металу. Родовища. Болотна руда. Початок масового використання. Технологія. Металургія заліза. Домниця. Криця. Шлаки. Проковування. Стародавні центри видобутку заліза. Роль заліза у прогресивному розвитку виробничих сил. Залізні знаряддя та зброя. Війни раннього залізного віку.

3. Чорноліська культура.

Населення Правобережного Лісостепу на межі бронзового та раннього залізного віків. Передскіфський період. Ранній (жаботинський) та пізній етапи чорноліської культури. Розселення. Соціальний устрій. Городища та оборонні споруди. Житла та поховання. Господарство та знаряддя. Етнічна належність. Зв'язки із сусідами. Протистояння з номадами.

4. Кімерійці.

Писемні згадки про кімерійців. Чорногорівська група, новочеркаська група кімерійської культури. Пам'ятки матеріальної культури: озброєння, знаряддя праці, кераміка. Суспільний лад. Поховання. Кам'яні стели. Питання про етнічну та мовну належність (іранці, фракійці, індоарії).

5. Степові скіфи.

Географія Скіфії за Геродотом. Повідомлення інших античних авторів та свідчення археології про скіфів. Загальні риси скіфської археологічної культури. «Скіфська тріада» (зброя, поховальний обряд, «звіриний стиль»). Кургани скіфської знаті. Духовний світ скіфів, скіфська міфологія, скіфський пантеон. Поховальний обряд, його символіка. Відображення поховання скіфського царя в описі Геродота. Степова Скіфія. Господарство та побут. Матеріальна культура. Соціальна структура. Кам'янське городище та його ототожнення з Метрополем. Взаємозв'язки з античними полісами. Війна скіфів з персами. Скіфські походи.

6. Племена лісостепу скіфського часу.

Лісостепові племена. Городища: Немирівське, Мотронинське, Трахтемирівське, Пастирське та ін., їхня інтерпретація. Більське городище та його ототожнення з Гелоном. Взаємовідносини зі степовими скіфами. Суспільний лад та етнічна належність. Матеріальна культура. Торгівля. Проблема «царства сколотів». Будини, гелони.

7. Скіфоїдні культури.

Походження та взаємозв'язки скіфоїдних культур: периферія скіфського світу. Висоцька культура: періодизація, селища, могильники, скарби. Парні поховання. Милоградська культура та її ототожнення з неврами. Юхнівська культура та її ототожнення з меланхленами. «Рогаті» цеглини. Комплексне господарство скіфоїдних культур. Різноманітність поховального обряду.

8. Сармати.

Сарматський період раннього залізного віку. Походження та етнічна належність сарматських племен. Періодизація сарматської культури. Писемні

згадки про сарматів. Просування сарматів у причорноморські степи й витіснення скіфів. Поступовий прихід язигів, аорсів, роксоланів, сіраків, аланів. Соціальний устрій. Господарство. Взаємозв'язки з античними полісами Північного Причорномор'я та населенням Лісостепу. Конфлікти з Римом. Танаїс. Матеріальна культура. Поховання. Зброя та військова справа. Духовний світ.

Література

1. Артамонов М. І. Кіммерійська проблема. *Археологія*. 1996. Вип. 9. С. 3–15.
2. Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 196 с.
4. Бессонова С. С. Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології. *Археологія*. 2010. Вип. 34. С. 3–17.
5. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. 1999. № 1. С.148–160.
6. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
7. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
8. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев : Наукова думка, 1972. 192 с.
9. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
10. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
11. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев : Наукова думка, 1972. 192 с.
12. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Батуревич Є. Ю. Нові кургани раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія*. 1997. № 2. С.91–106.
13. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев : Наукова думка, 1989. 336 с.
14. Крушельницкая Л. И. Высоцкая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1998. Т. 4. С. 134–139.
15. Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 11. С. 27–38.
16. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культури. *Археологія*. 1998. Вип. 6. С. 30–41.

17. Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. *Археологія*. 1996. Вип. 20. С. 88–94.
18. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін Пресс, 2005. 102 с.
19. Мозолевський Б. М. Товста Могила – видатна пам'ятка Скіфії. *Археологія*. 1998. Вип. 5. С. 72–82.
20. Полин С. В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992. 201 с.
21. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
22. Скорий С. А., Безсонова С. С. Кургани скіфської доби біля Мотронинського городища // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 68–78.
23. Скорий С. А., Хохоровські Я. З., Григор'єв В. П., Ридзевські Я. Г. Центральна могила Великого Рижанівського кургану. *Археологія*. 2009. № 1. С. 94–105.
24. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели. *Археологія*. 2008. Вип. 27. С. 12–22.
25. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев : Наукова думка, 1987. 184 с.
26. Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период). *Советская археология*. 1977. № 1. С. 86–89.

Теми рефератів і повідомлень

1. Городища-гіганти Лісостепу скіфського часу
2. Духовний світ скіфів і сарматів
3. Висоцька культура
4. Юхнівська культура
5. Милоградська культура
6. Кургани скіфської знаті (Чортомлик, Куль-Оба, Солоха та ін.)
7. Археологічні пам'ятки Черкащини скіфського часу
8. Великий Рижанівський курган

Семінарське заняття № 6.

Тема 9. Античний світ Північного Причорномор'я (2 години)

План семінарського заняття

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
2. Географія. Характер забудови міст. Їх архітектура.

3. Господарство міст-колоній. Кераміка.

4. Ювелірне мистецтво.

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

Поняття полісу. Поняття Великої грецької колонізації, її напрямки. Теорії колонізації: торгівельна, аграрна, сировинна. Причини колонізації. Центри (Мілет, Гераклея), етапи і характер колонізації. Емпорії та факторії. Метрополії та колонії, зв'язок між ними. Взаємодія колоністів із місцевим населенням. Періодизація розвитку античних полісів Північного Причорномор'я: загальна характеристика архаїчного, класичного, елліністичного, римського, пізньоантичного періодів їхнього існування.

2. Географія. Характер забудови міст. Їх архітектура.

Географічні центри виникнення античних полісів у Північному Причорномор'ї. Причини подібного географічного розташування. Борисфеніда. Ольвія. Тіра. Херсонес. Міста Боспору. Домобудування та характер забудови на різних етапах існування полісів. Фортифікації. Громадські споруди. Театр. Поняття агора, акрополь, теменос, гімнасій, ергастерій та ін. Скульптура. Теракота (коропластика). Релігія. Храми та святилища. Взаємовплив грецької та варварської культур. Некрополі та поховальні обряди, їхня різноманітність та еволюція. Склепи.

3. Господарство міст-колоній. Кераміка.

Економіка. Сільське господарство (землеробство, тваринництво, виноградарство). Рибальство. Знаряддя праці. Хори античних міст-держав. Клери Херсонеса. Ремесла. Торгівля. Грошовий обіг та монетна справа. Типологія та періодизація античної кераміки. Чорнофігурна, червонофігурна, чернолакова, червонолакова кераміка. Різновиди античного посуду (амфора, піфос, кілік, гідрія, ойнохоя, кіаф, кратер, тощо). Скляний посуд.

4. Ювелірне мистецтво.

Різновиди прикрас. Технологія виготовлення: лиття, карбування, позолота, інкрустація, гравірування та ін. Торевтика. Геми. Види та мотиви орнаменталізації та оздоблення ювелірних виробів, фігури й зображення на них. Взаємозв'язок ювелірної справи з попитом у кочівників. Греко-скіфський художній стиль.

Література

1. Агбунов М. В. Давньогрецький Ніконій. *Археологія*. 2010. Вип. 32. С. 13–19.
2. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев : Наукова думка, 1986. 184 с.
3. Античная культура Северного Причерноморья : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 216 с.
4. Античная Тира и средневековый Белгород : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1979. 148 с.

5. Античные древности Северного Причерноморья : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1988. 216 с.
6. Гайдукевич В. Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. Ленинград : Наука, 1987. 184 с.
7. Кобылина М. М. Античная скульптура Северного Причерноморья. Москва : Наука, 1972.
8. Кобылина М. М. Фанагория. Москва : Наука, 1989. 128 с.
9. Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*. 2007. Вип. 6. С. 41–55.
10. Кримський Херсонес. Місто, хора, музей та околиці / ред. Г. Р. Мак, Дж. К. Картер. Інститут класичної археології, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», 2003. 232 с.
11. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Киев : Наукова думка, 1982. 168 с.
12. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев : Наукова думка, 1990. 136 с.
13. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида (VI–II вв. до н. э.). Киев : Наукова думка, 1990. 176 с.
14. Ольвия и ее округа : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1986. 136 с.
15. Сельская округа Ольвии / Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Киев : Наукова думка, 1989. 240 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Характеристика Херсонесу Таврійського та його хори
2. Характеристика Ольвії та її хори
3. Боспорське царство
4. Культура давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я
5. Типологія і хронологія античної кераміки
6. Склепи та некрополі античних полісів Північного Причорномор'я
7. Монетна справа античних полісів Північного Причорномор'я

Семінарське заняття № 7.

Тема 10. Ранньослов'янський період
(2 години)

План семінарського заняття

1. Зарубинецька культура.
2. Київська культура.

3. Черняхівська культура.
4. Празька (корчацька) культура.
5. Пеньківська культура.
6. Колочинська культура.
7. Райковецька культура.
8. Волинцівська та роменська культури.

1. Зарубинецька культура.

Давньослов'янська доба етногенезу слов'ян. Формування та хронологія зарубинецької культури, її ареал і місце в історії слов'ян. Проблема ототожнення з венедами писемних джерел. Поселення та житла. Спосіб життя та знаряддя праці. Залізобробна справа. Кераміка. Ювелірні вироби. Зв'язки із сусідами. Могильники. Етнічний та антропологічний склад населення зарубинецької культури. Пізньозарубинецькі пам'ятки.

2. Київська культура.

Генезис, ареал, хронологія та роль київської культури в історії слов'ян. Система розселення. Поселення та житла. Спосіб життя, господарство, ремесла. Знаряддя та зброя. Кераміка. Прикраси (виїмчасті емалі). Міжкультурні зв'язки, торгівля. Могильники. Спільне та особливе порівняно з іншими ранньослов'янськими культурами.

3. Черняхівська культура.

Ареал, хронологія та періодизація черняхівської культури. Проблема її походження та місця в етногенезі слов'ян. Черняхівська культура як етнічний конгломерат слов'ян, готів, фракійців і сарматів. Риси матеріальної культури, що вказують на це. Локальні варіанти культури. Типи поселень: великі, середні, малі. Городища. Башмачка та її ототожнення з Данпарштадтом. Типи жител: напівземлянки, наземні глинобитні, кам'яні. Спосіб життя та господарство. Орне землеробство. Ремесла. Знаряддя та зброя. Кераміка та її характерні риси. Прикраси. Ювелірна справа. Зв'язки із сусідами, торгівля, відносини з Римською імперією. Монети, скляний посуд. Могильники, поховальний обряд. Вірування. Капища та антропоморфні ідоли. Суспільні відносини та соціальна структура. Черняхівська культура й держава Германаріха.

4. Празька (корчацька) культура.

Слов'янство в середині I тис. н. е. Ранньослов'янський етап етногенезу. Вплив навал гунів та аварів. Генезис східних слов'ян, місце в ній празько-корчацької культури. Її поширення, хронологія та трактування. Ототожнення празько-корчацької культури зі склавинами. Система розселення, селища та городища. Житла, господарські об'єкти. Тяглисть способу життя та господарства з попередніх часів, її значення. Ремесла. Знаряддя, зброя,

ювелірні вироби (пальчасті фібули). Кераміка, її примітивізація порівняно з черняхівською. Могильники, поховальний обряд. Суспільний лад. Поняття воєнної демократії.

5. Пеньківська культура.

Походження, поширення та хронологія пеньківської культури, її місце як ядра в етногенезі східних слов'ян. Ототожнення пеньківської культури з антами писемних джерел. Характер розселення та поселень. Житла. Інтерпретація юртоподібних жител. Господарство, знаряддя, ремесла. Рівень використання бронзи та заліза. Керамічний комплекс. Ювелірні вироби, їхня різноманітність. «Скарби антів». Могильники, поховальний обряд. Впливи Степу. Суспільний лад. Територіально-сусідська громада. Відносини із сусідами.

6. Колочинська культура.

Генезис, ареал і хронологія колочинської культури. Проблема ототожнення з венедами писемних джерел. Балтські впливи. Селища та городища. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя. Кераміка. Прикраси. «Скарби антів» у колочинському ареалі. Могильники та кургани, поховальний обряд. Взаємозв'язки із синхронними культурами в рамках Великого переселення народів і Великого розселення слов'ян.

7. Райковецька культура.

Східні слов'яни другої половини I тис. н. е. (періоду утворення Давньоруської держави). Походження, поширення та хронологія райковецької культури. Ототожнення райковецьких пам'яток з полянами, древлянами, тиверцями, уличами, дулібами, бужанами, волинянами, білими хорватами. Поступова гомогенізація матеріальної культури на обширі Південної Русі як відображення консолідації східнослов'янських племен. Розселення, селища та городища, їхні типи. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя, зброя. Ліпна та гончарна кераміка, її різновиди та орнаментация. Прикраси. Торгівля, монети. Поховальні пам'ятки. Вірування, культові споруди, ідоли. Суспільство, поглиблення стратифікації в ньому.

8. Волинцівська та роменська культури.

Походження волинцівської та роменської культур, ареал і хронологія. Питання розгляду цих культур як окремих етапів єдиної волинцівсько-роменської культури. Ототожнення її з літописними сіверянами. Селища волинцівської та городища роменської культури. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя, зброя. Керамічний комплекс. Ювелірні вироби. Торгівля. Могильники волинцівської та кургани роменської культури, еволюція поховального обряду. Рівень суспільного розвитку.

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / відп. ред. О. П. Черниш. Київ : Наукова думка, 1982. 268 с.
2. Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I-го тис. н. е. на Південному Бузі. *Археологія*. 1997. № 15. С. 98–103.
3. Брайчевская А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение у с. Леськи близ г. Черкасы. *МИА*. 1990. № 139. С. 35–61.
4. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.
5. Винокур І. С. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*. 1999. № 2. С. 127–133.
6. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. *Археологія*. 2014. Вип. 19. С. 65–92.
7. Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*. 1998. Вип. 12. С. 80–87.
8. Максимов Є. В. Кераміка зарубинецької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 39. С. 40–50.
9. Пачкова С. П. Зарубинецька культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. 372 с. : 172 ил.
10. Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 2009. С. 93–101.
11. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 152 с.
12. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1975. 156 с.
13. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
14. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 87–91.
15. Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 79–86.
16. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ : Наукова думка, 1975. 212 с.
17. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.
18. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1996. Вип. 18. С. 7–19.
19. Циндровська Л. О. Пізньозарубинецькі пам'ятки на території України. *Археологія*. 2010. № 1. С. 143–146.

Теми рефератів і повідомлень

1. Ранні слов'яни на території України
2. Археологічні пам'ятки Черкащини ранньослов'янського часу
3. Співвідношення венедів, антів і склавинів писемних джерел з археологічними культурами
4. Пізньозарубинецькі пам'ятки та їхнє значення
5. Різноманітні елементи в матеріальній культурі черняхівських племен
6. Місце давніх слов'ян (зарубинецька, київська, черняхівська культури) в етногенезі слов'янських народів
7. Місце ранніх слов'ян (пеньківська, празька, колочинська культури) в етногенезі слов'янських народів
8. Східні слов'яни напередодні утворення Русі (райковецька, роменська, волинцівська культури)

Семінарське заняття № 8.

Тема 11. *Археологія Київської Русі*

(2 години)

План семінарського заняття

1. Економіка стародавньої Русі:
  - а) землеробство і скотарство;
  - б) ремесла;
  - в) металургія;
  - г) гончарство, гутництво;
  - д) ювелірні ремесла.
2. Городища, селища, могильники давньоруського часу.
3. Давньоруські міста.

1. Економіка стародавньої Русі.

Східні слов'яни в давньоруський період. Вотчина та селянське общинне господарство як виробничі одиниці. Розвиток землеробства та скотарства як основа економіки. Знаряддя праці. Домашні ремесла: прядіння, ткацтво та ін. Миське спеціалізоване ремесло: основні спеціальності. Металургія та ковальська справа: виробничі процеси. Гончарство: технологія, різновиди та характерні ознаки давньоруського посуду, полив'яні вироби, цегла, іграшки. Гутництво: спосіб виготовлення скляних виробів, їхні різновиди. Ювелірна справа Давньої Русі: різноманітність прикрас, обробка дорогоцінних металів, скань, зернь, чернь, емаль, тиснення, кування, карбування, інкрустація,

позолота, ливарництво тощо. Торгівля: внутрішня та зовнішня. Економічні зв'язки з навколишніми державами.

2. Городища, селища, могильники давньоруського часу.

Поняття городище, город, городок, оборонний комплекс, ворота, Змієві вали. Локалізація давньоруських городищ. Класифікація городищ: общинні центри, князівські (державні) фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, давньоруські міста. Фортифікації городищ, їхня будова. Селища, їхня локалізація. Забудова та житла в сільських поселеннях. Господарські споруди. Матеріальна культура сільських пам'яток. Поховальні пам'ятки. Різноманітність поховальних обрядів. Кургани та ґрунтові могильники. Дружинні могильники. Інвентар: озброєння руського воїна. Тризна. Чорна Могила. Князівські поховання. Поховання священнослужителів. Антропологічний склад населення Давньої Русі згідно матеріалів поховань.

3. Давньоруські міста.

Давньоруські міста: Київ, Чернігів, Переяслав і Волинь. Міста Галицько-Волинської Русі. Міста-фортеці. Стара Ладога і Псков. Новгород. Володимир. Тмутаракань. Біла Вежа. Забудова. Дитинець, посад. Укріплення. Архітектура. Культурні та громадські споруди. Княжі резиденції. Житла рядових міщан. Замки. Роль міст як адміністративних, культурних, ремісничих, торгівельних і оборонних центрів.

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / відп. ред. О. П. Черниш. Київ : Наукова думка, 1982. 268 с.
2. Асеев Ю. С. Архитектура Древнего Киева. Киев : Будівельник, 1982. 160 с.
3. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі. *Археологія*. 1998. № 2. С. 138–147.
4. Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі. *Археологія*. 2005. Вип. 16. С. 3–14.
5. Древние славяне и Киевская Русь : сборник научных трудов / отв. ред. П. П. Толочко. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.
6. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. История и археология : сборник научных трудов / отв. ред. П. П. Толочко. Киев : Наукова думка, 1985. 136 с.
7. Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). *Археологія*. 2000. № 1. С. 67–80.
8. Кучера М. П. Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР. *Археологія*. 2007. Вип. 26. С. 77–83.
9. Кучера М. П., Іванченко Л. І. Особливості городищ чорних клубуків Поросся. *Археологія*. 2008. № 2. С. 100–104.

10. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005. 264 с. : ил.
11. Петрашенко В. О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї. *Археологія*. 1999. № 2. С. 60–77.
12. Сагайдак М. А. Давньокиївський поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. Київ : Наукова думка, 1991. 168 с.
13. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ : Наукова думка, 1975. 212 с.
14. Старожитності Русі-України : збірник наукових праць / відп. ред. П. П. Толочко Київ : Київська Академія Євробізнесу, 1994. 264 с.
15. Толочко П. П. Шляхи формування давньоруських міст. *Археологія*. 1998. № 1. С. 7–15.

Теми рефератів і повідомлень

1. Утворення Давньоруської держави за археологічними джерелами
2. Найвизначніші давньоруські міста (Київ, Чернігів, Переяслав та ін.)
3. Давньоруські міста Черкащини (Канів, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.)
4. Археологічні пам'ятки давньоруського села
5. Археологічні пам'ятки Черкащини давньоруського часу
6. Оборонні споруди часів Русі
7. Військова справа давньоруського часу
8. Чорна Могила: історія дослідження та знахідок
9. Монументальна (у т. ч. церковна) архітектура часів Русі
10. Пам'ятки кочівників півдня України (печеніги, торки, половці тощо)

Семінарське заняття № 9.

Тема 12. Матеріальна культура запорізького козацтва

Тема 13. Археологічні пам'ятки пізньосередньовічної України

(2 години)

План семінарського заняття

1. Топографія та облаштування запорозьких січей.
2. Військові клейноди запорізьких козаків.
3. Характер виробничих сил запорізького козацтва: хліборобство, рибальство, скотарство, ремесла.
4. Одяг та озброєння запорожців.
5. Побутова культура на Січі та в паланках (зимівники, бурдюги).
6. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічної Наддніпрянщини.

7. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Лівобережжя та Слобожанщини.
8. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Поділля.
9. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічної Галичини та Волині.

1. Топографія та облаштування Запорізьких Січей.

Розташування та рештки Запорізьких Січей: Томаківської, Базавлуцької, Микитинської, Чортомлицької, Олешківської, Кам'янської, Підпільненської. Хортицький замок та його трактування. Внутрішнє облаштування Січей, їхня забудова. Курені. Інші пам'ятки археології козаччини: рештки Трахтемирівського, Межигірського, Самарського та інших козацьких монастирів, козацьких церков, бекетів (фігур), кургани-майдани, козацькі кладовища і надмогильні хрести, залишки козацьких полкових і сотенних фортець, укріплення (редути, вали, підземні ходи, ретраншементи), поля битв та ін., а також численні речові знахідки з цих пам'яток.

2. Військові клейноди запорізьких козаків.

Поняття клейноду. Призначення військових клейнодів запорожців, їхні знахідки. Булава. Пернач. Бунчук. Корогви. Печатки. Литаври. Зберігання та використання клейнодів запорізькими козаками.

3. Характер виробничих сил запорізького козацтва: хліборобство, рибальство, скотарство, ремесла.

Економіка запорожців. «Хліб козацький». Козак – воїн і землероб. Спосіб ведення господарства, зернові та городні культури, їхнє вирощування та зберігання. Скотарство як провідна галузь господарства запорожців, способи розведення худоби. Великий Луг. Промисли: рибальство, мисливство, бортицтво – способи їхнього ведення. Видобуток солі. Селітроваріння. Ремесла: зброярство, ковальство, кушнірство, теслярство, кравецтво, гончарство, шевство, теслярство, гутництво тощо. Виготовлення суден (чайок). Водна та сухопутна торгівля, економічні зв'язки. Торговельні шляхи у Степу, на Дніпрі та Чорному морі. Нумізматичні знахідки, грошовий обіг.

4. Одяг та озброєння запорожців.

Козацький одяг XVII ст.: зображальні джерела та дані археології. Одяг рядових козаків і старшини. Жупан, сорочка, кирея, опанча, пояс, чоботи, головний убір. Козацький одяг XVIII ст., його відмінності. Шаровари. Черкеска, кунтуш. Військова справа на Січі, устрій козацького війська. Холодна зброя запорожців (шабля, келеп, чекан та ін.). Метальна зброя (лук і стріли). Колюча зброя (спис). Вогнепальна зброя запорожців (мушкет, пістоль, рушниця, гаківниця тощо). Артилерія (гармати).

5. Побутова культура на Січі та в паланках (зимівники, бурдюги).

Спосіб життя та побут на Січі за даними археології. Поняття паланки, їхня локалізація. Призначення паланок та спосіб життя на них. Зимівник як осередок

господарського життя запорожців, його структура та облаштування. Наймана праця, зимівники як фермерські господарства. Зимівники бідноти. Поняття бурдюга, його облаштування. Козацький побут і господарство на бурдюгах.

6. Пам'ятки матеріальної культури середньовічної Наддніпрянщини.

Замки-фортеці пізнього середньовіччя та раннього нового часу: локалізація та призначення. Оборонна лінія в Наддніпрянщині: рубіж Лісостепу та Степу. Два Черкаські замки. Уманський, Звенигородський та Канівський замки. Міська архітектура. Чигиринська фортеця, бастион Дорошенка. Уходи. Культові споруди. Поховальні пам'ятки. Місця боїв (Кумейки, Боровиця, Корсунь та ін.). Антропологічний склад населення.

7. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Лівобережжя та Слобожанщини.

Салтівсько-маяцька культура як археологічний еквівалент Хозарського каганату, поселенські та поховальні пам'ятки, антропологічний тип та етнічна приналежність її носіїв. Лівобережжя як буферна зона. Татарські та торговельні шляхи. Формування Слобідської України, виникнення міст: Суми, Охтирка, Харків, Ізюм та ін. Оборонні лінії: Белгородська, Ізюмська, Українська, Дніпровська. Полкові міста Гетьманщини, їхня забудова, устрій, архітектура, матеріальна культура. Батурич і Глухів.

8. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Поділля.

Формування Подільської землі, її роль як оборонного центру. Замки, фортеці та інші фортифікації Кам'янця-Подільського, Меджибожа, Жванця, Хотина, Бара, Буші, Сатанова, Сутківців тощо. Внутрішній устрій. Культові споруди. Місця боїв.

9. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічної Галичини та Волині.

Замки, фортеці та інші фортифікації Луцька, Острога, Збаража, Золочева, Олеська, Підгірців, Жовкви, Старого Села тощо. Забудова та архітектура Львова польської доби. Культові та громадські споруди. Житла міщан, селян, шляхти. Археологічні знахідки на полі Берестецької битви.

Література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. Київ : ІЗМН, 1997. 336 с.
2. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. *Археологія*. 1997. № 2. С. 129–140.
3. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ : Наукова думка, 1991. 132 с.

4. Горішній П. Козацький цвинтар в Чигирині: поховальний обряд, антропологія, археологічний матеріал. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 10. Київ-Луганськ : Шлях, 2001. С. 32–39.
5. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. Киев : Наукова думка, 1986. 140 с.
6. Зажигалов О. Козацька артилерія (за музейними збірками). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 10. Київ-Луганськ : Шлях, 2001. С. 99–103.
7. Ключнев М. М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле Луганської області. *Археологія*. 2001. № 3. С. 92–98.
8. Ключнев М. М. Селітроваріння на Луганщині у добу пізнього середньовіччя (за даними археології). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 10. Київ-Луганськ : Шлях, 2001. С. 18–22.
9. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів : Світ, 1993. 176 с.
10. Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : збірник наукових праць. Вип. 1 / ред. кол.: С. З. Заремба (голова) та ін. Київ, 1992. 84 с.
11. Приймак В. В., Осадчий Є. М. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. Історико-археологічні нариси. Полтава, 2006. 72 с. : іл.
12. Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба) : навчальний посібник. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2017. 256 с.
13. Тимощук Б. О. Середньовічний Хотин. *Археологія*. 1997. Вип. 22. С. 29–39.
14. Тищенко О. Р. Середньовічні скарби з Черкащини. *Археологія*. 1995. Вип. 17. С. 93–106.
15. Фоменко В. Г. Про козацькі човни «чайки» та «дуби». *ВІЖ*. 1999. № 8. С. 107–110.
16. Юрченко П. Кам'янець-Подільська фортеця // Зб. Археологічні пам'ятники. Київ, 1994. С. 43–47.
17. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. Ч. 1. ; Ч. 2 / упоряд., передм. М. М. Олійник-Шубравської ; худож. оформл. О. В. Коваля. Київ : Веселка, 1995. 447 с. : іл.

Теми рефератів і повідомлень

1. Конструкція та облаштування козацького куреня
2. Конструкція та виготовлення козацької чайки
3. Військова справа запорізького козацтва
4. Нова Січ з археологічної точки зору, її устрій
5. Археологічний вимір Задунайської Січі, її устрій

6. Загальна характеристика археологічних пам'яток пізньосередньовічної України
7. Середньовічні (у т. ч. козацькі) цвинтарі в Україні
8. Церковна архітектура в пізньосередньовічній Україні
9. Найвизначніші замки та фортеці пізньосередньовічної України

РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ СТУДЕНТИ

Поточне тестування та самостійна робота										Всього
Змістовий модуль №1										
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	Екзамен	100
5	6	5	6	6	6	6	5	5	50	

ШКАЛА ОЦІНЮВАННЯ: НАЦІОНАЛЬНА ТА ECTS

Оцінка за національною шкалою		Оцінка ECTS	100-бальна система оцінювання
Екзамен (чотирирівнева)	Залік (дворівнева)		
Відмінно	Зараховано	A	90–100
Добре	Зараховано	B	82–89
		C	75–81
Задовільно	Зараховано	D	68–74
		E	60–67

СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ ТА ВИМОГИ

Навчальні досягнення студентів оцінюються за 100-бальною шкалою Університету, чотирибальною шкалою (5 «відмінно», 4 «добре», 3 «задовільно», 2 «незадовільно»), і шкалою оцінок ECTS. На поточний контроль відводиться 50 балів, на підсумковий контроль (екзамен) – 50 балів.

Оцінювання поточної успішності студентів на окремих навчальних заняттях та за виконання завдань самостійної роботи визначається диференційовано, відповідно до рівня складності завдань, та встановлюється в межах від 0 до 5 балів.

Кількість балів за роботу з теоретичним матеріалом, на семінарських заняттях залежить від дотримання таких вимог:

- своєчасність виконання навчальних завдань;
- повний обсяг їх виконання;
- якість виконання навчальних завдань;
- самостійність виконання;
- творчий підхід у виконанні завдань.

Виконання модульних контрольних робіт, завдань самостійної роботи та індивідуальних завдань є обов'язковим. До їх виконання допускаються всі студенти. Студент, який не виконав поточних завдань, не підготувався до семінарських занять не отримує жодного бала. Поточну заборгованість, пов'язану з непідготовленістю або недостатньою підготовленістю до навчальних занять, студент повинен ліквідувати шляхом виконання у визначений термін завдань, передбачених програмою. За виконані завдання нараховуються від 0 до 5 балів.

Студенти, які за результатами поточного контролю набрали менше 35 балів, вважаються такими, що мають академічну заборгованість, ліквідація якої є обов'язковою. Студенти, які не мають академічної заборгованості за результатами поточного контролю, допускаються до заліку.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ УСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ

Завданням **поточного контролю** є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу шляхом усного та письмового опитування, аналіз виконання завдань індивідуальної та самостійної роботи, умінь самостійно опрацьовувати тексти, складання конспекту, здатність публічно, письмово чи в електронному форматі представляти певний матеріал та ін.

Критеріями оцінювання в ході поточного контролю є:

- а) під час поточної аудиторної роботи на лекційних та семінарських заняттях:
  - активна участь у дискусіях та пропозованих формах роботи на лекційних та семінарських заняттях;
  - доповнення та запитання на лекційних та семінарських заняттях.
- б) при усних відповідях:
  - повнота розкриття питання;
  - логіка викладення, культура мовлення;
  - впевненість, емоційність та аргументованість;
  - використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань, інтернет-ресурсів тощо);
  - аналітичні міркування, уміння робити порівняння, висновки.
- в) при виконанні письмових завдань:
  - повнота розкриття питання;
  - цілісність, систематичність, логічна послідовність.
- г) при виконанні завдань для самостійної та індивідуальної роботи:
  - повнота виконання завдання;
  - творчість та самостійність виконання.

Завданням **підсумкового контролю** (екзамену) є комплексна діагностика результатів навчання, глибини засвоєння студентом програмного матеріалу з навчальної дисципліни, логіки та взаємозв'язків, здатності до творчого використання набутих знань. Екзамен проводиться у формі розгорнутої відповіді на три теоретичні питання. Критерії оцінювання усної відповіді на теоретичні питання.

Бали	Критерії оцінювання
15 балів	Питання розкриті повністю, обґрунтовано всі аспекти, дана вичерпна відповідь на уточнюючі/додаткові запитання по темі основного
10 балів	Питання розкриті достатньо, обґрунтовано більшість аспектів, дана часткова відповідь на уточнюючі/додаткові запитання по темі основного
5 балів	Питання розкриті недостатньо, обґрунтовано декілька аспектів, відповідь на уточнюючі/додаткові запитання по темі основного дати складно
0 балів	Питання не розкриті, його аспекти не обґрунтовано, не дана відповідь на уточнюючі/додаткові запитання по темі основного

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Поняття, предмет і завдання археології як науки.
2. Археологічна періодизація.
3. Сучасні погляди на проблему виділення людини з тваринного світу.
4. Олдувайська доба.
5. Ашельська доба.
6. Мустьєрська доба.
7. Загальна характеристика матеріальної культури пізнього палеоліту.
8. Розвиток знарядь праці. Початок родового ладу.
9. Періодизація і культурно-територіальне членування пізньопалеолітичних пам'яток України.
10. Проблема раннього палеоліту. Homo habilis.
11. Археологічні пам'ятки Черкащини кам'яного віку.
12. Найдавніше мистецтво. Франко-кантабрійське мистецтво.
13. Матеріальна культура мезоліту.
14. Господарство епохи мезоліту.
15. Соціальний устрій в епоху мезоліту.
16. Культурно-територіальне членування мезоліту України.
17. Господарство епохи неоліту. Знаряддя праці.
18. Найдавніший керамічний посуд.
19. Зони неолітичних культур в Європі (поза Україною).
20. Неолітичні культури України.
21. Культури раннього мезоліту України.
22. Культури пізнього мезоліту України.
23. Проблема утворення племені.
24. Буго-дністровська культура.
25. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
26. Дніпро-донецька культура.
27. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
28. Загальна характеристика мідного віку.
29. Металургія міді.
30. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття.
31. Скотарські культури степової зони і Криму.
32. Загальна характеристика і періодизація трипільської культури.
33. Господарство трипільських племен.
34. Кераміка трипільців.
35. Ідеологія трипільців.
36. Археологічні пам'ятки Черкащини епохи міді-бронзи.
37. Пивихинська культура.
38. Середньостогівська культура.
39. Ленд'ельська культура.

40. Культура лійчастого посуду.
41. Культура кулястих амфор.
42. Полгарська культура.
43. Нижньомихайлівська культура.
44. Репінська культура.
45. Трипільські поселення-гіганти.
46. Загальна характеристика бронзового віку.
47. Металургія бронзи.
48. Культури раннього бронзового віку.
49. Культури середнього бронзового віку.
50. Культури пізнього бронзового віку.
51. Культури фінального бронзового віку.
52. Ямна культурно-історична область.
53. Шнурові культури України.
54. Культури катакомбної культурно-історичної області.
55. Культура багатоваликової кераміки (бабинська культура).
56. Зрубна культура.
57. Східнотшинецька культура.
58. Білогрудівська культура.
59. Бондарихинська культура.
60. Сабатинівська культура.
61. Білозерська культура.
62. Загальна характеристика раннього залізного віку.
63. Металургія заліза.
64. Чорноліська культура.
65. Кіммерійці.
66. Степові скіфи.
67. Племена лісостепу.
68. Скіфоїдні культури.
69. Сармати.
70. Духовний світ скіфів і сарматів.
71. Висоцька культура.
72. Юхнівська культура.
73. Милорадівська культура.
74. Кургани скіфської знаті. Чортомлик, Куль-Оба, Солоха та ін.
75. Археологічні пам'ятки Черкащини скіфського часу.
76. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
77. Географія. Характер забудови міст. Їх архітектура.
78. Господарство міст-колоній. Кераміка.
79. Ювелірне мистецтво.
80. Культура давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я.

81. Некрополі. Склепи.
82. Ранні слов'яни на території України.
83. Зарубинецька культура.
84. Київська культура.
85. Черняхівська культура.
86. Празька (корчацька) культура.
87. Пеньківська культура.
88. Колочинська культура.
89. Райковецька культура
90. Волинцівська та роменська культури.
91. Економіка стародавньої Русі.
92. Городища, селища, могильники давньоруського часу.
93. Давньоруські міста (Київ, Чернігів, Переяслав).
94. Давньоруські міста Черкащини (Канів, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.).
95. Ювелірне ремесло Київської Русі.
96. Пам'ятки кочівників півдня України (печеніги, торки, половці).
97. Топографія та облаштування Запорізьких Січей.
98. Характер виробничих сил козацтва: хліборобство, рибальство, скотарство, ремесла.
99. Одяг та озброєння козаків.
100. Побутова культура на Січі та в паланках (зимівники, бурдюги).
101. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічної Наддніпрянщини.
102. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Лівобережжя та Слобожанщини.
103. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічного Поділля.
104. Пам'ятки матеріальної культури пізньосередньовічної Галичини та Волині.
105. Середньовічний Крим. «Печерні» міста. Феодоро. Генуезці.
106. Замки та фортеці пізньосередньовічної України.